

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՏՐԻԱՐԳՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԵՏՐԱՊՈԼՏՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ ՄԷԶ

(Շարունակութիւն, տես Բազմավէպ 1926, էջ 161)

22. Լուսաւորչի վերջին պայազատը կը վախճանի, և անոր տեղ ս. Մեսրոբ վարդապետ, որ երիցութեան ձեռնադրութիւն միայն առած կը պատմուի ս. Սահակէն՝, կը ստանձնէ «զվերակացութիւնն սրբոյ եկեղեցւոյ»։ Վեց ամսէն ինքն ալ կը մեռնի, և կը յաջորդէ՝ իւր հրամանաւ՝ Յովսէփ երէց իբրեւ տեղապահ՝, որ նախորդին պէս առանց եպիսկոպոսական աստիճանի կը մնայ, տասներկու տարի մինչև մահը վարելով նոյն պաշտօնը և ժողովներ ալ խմբելով։ Անոր վրայ տեղապահութիւնը շուտով կաթողիկոսութեան կը

փոխուի, որով Եղիշէ զայն կրնայ կոչել «Եպիսկոպոս Ալլարատոյ», որ հայրապետական տիպոս էր, և Ղազար Բաբի՝ թէ յետ Մեսրոբայ «յաջորդեաց զաթոռ հայրապետութեան աշխարհիս Հայոց», և զայն կոչել «զարդարեւ կաթողիկոսն Հայոց», վկայելով հանդերձ՝ թէ «երէց էր քառ ձեռնադրութեան»։ Եւ երէց ալ ձառք մինչև մահը, ինչպէս փարպեցին սրբոյն նահատակութենէն քանի մ'օր յառաջ տակաւին կը հաստատէր Ղևոնդի բերանով՝ թէ Յովսէփ Թէպէտ «պատուով զուլեմ է ամենայն Հայոց քահանայու-

1. Նշանագիր կարգաց բանից Եղիշայ, ապ. ընդ Ստեփան, 267. — 2. Կորին, 267. — 3. Եղիշ, 28. Եւ

թեմ. Գ, 45. — 4. Եղիշ, 49. — 5. Փարպ. 106, 969, 194.

թեանց և, բայց իւր վկայակիցը Սահակ եպիսկոպոս Ռշտունեաց՝ «զկարգ օծման ըստ ճշմարիտ ձեռնադրութեան զկատարեալն ունի», ինչ որ կը պակսէր Յովսէփայ¹ և որուն կը ձայնակցի Նիդիշն ալ, որ նահատակները յիշելով ըստ նոյն կարգի ձեռնադրութեան, նախ զՍահակ եպիսկոպոս կը զնէ, ապա զՅովսէփ և միւս երիցուները, և հուսկ Քաջաջ սարկուսազը²։ Որով Չամչեան³, և անոր հետեւելով նաև Օրմանեան⁴, սխալեցան՝ զՅովսէփ եպիսկոպոսական կարգով ալ պատկուած տեսնելով, հրապուրուած վարդապետաց պատմին գործածած եպիսկոպոս տիտղոսին, որ անոր պաշտօնին անունն էր, ոչ ձեռնադրութեան։ Նոյն սխալը գործեց և Տուռնրիզ, ընտրութենէն վեց տարի վերջ եպիսկոպոս ձեռնադրուած համարելով զայն⁵։

Ինչո՞ւ ուրեմն այնքան տարի առանց ձեռնադրութեան մնաց Յովսէփ Ըսել հապճեպով՝ թէ «ոչ կեանարիտ խնդիր կար այլ ևս, ոչ պարսիկ արքունեաց արգելք, ոչ հակակիր եկեղեցականութիւն, և ոչ ընդդիմադիր կառավարութիւն»⁶, ձեռնադրութիւնը հաւանական չի դարձրնէր. որովհետև այդ տեսնել չուզուած արգելքներէն կային իսկապէս։ Կեսարիոյ փոխան՝ քան զայն մեծ ու հօրք Կոստանդնուպոլիսը կար, ուր պատշաճ էր առնուլ ձեռնադրութիւնը, անոր բարեկամութիւնը և սահակեան համաձայնութեամբ յունական Հայաստանի նորաստաց առաջնորդութիւնը պահելու համար։ Միւս կողմանէ Տիգրանի արքունիքը ժամանակէ մ'ի վեր իրեն վերապահած էր մեր կաթողիկոսաց ընտրութեան և զանոնց պաշտօնագութիւնը ընելու իրաւունքը։ Շապուհ «էր ցասմամբ ընդ խորովայն», որ Արկադէոս կայսեր հետ բարեկամացեր և «անհրաման» հայրապետ էր կարգեր զՍահակ⁷, և այս վերջինս երկու տեղամ աթորնիկէց ըրաւ,

նախ խորովու, և ապա անոր պաշտպանած Արտաշեսի հետ, որով կը թաղէր Արշակունեաց թագաւորութիւնը. և օրինաւոր կաթողիկոսին տեղ յաջորդաբար նստեցնելով զՍուրմակ, Բրքիշոյ և Շըմուէլ⁸։ Այսպէս ուրեմն Հայոց հայրապետութիւնն երկու սուրբ մէջ կը զբոսնուէր, մէկ կողմէն քաղաքական բռնութիւնը, և միւս կողմէն եկեղեցական իւրաւունքը, և կացութիւնը չափազանց փափուկ էր. որով Մեսրոբ ու Յովսէփ խոհեմութիւն համարեցան զբաւել աթորը «տեղապահութեան» զիմակին ներքև, և ձեռնադրութեան ինչդիր չյարուցանել, իրենց վրայ չհրաւիրելու համար Պարսից կամ Յունաց ֆեոստերը զօգոհութիւնը։ Արդէն Սուրմակ ալ, որ տարի մը կաթողիկոսութիւն ըրաւ, նոյնպէս «երէց» էր ու մնաց⁹. Իսկ միւս երկուքն ասորի էին, և յայտնի չէ իրենց աստիճանը։

Այս էր ուրեմն իրական վիճակը հայրապետական աթորին, որ ս. Յովսէփայ օրով ևս տակաւին Յունաց գէթ բարոյական ազդեցութեան ներքև կը գտնուէր։

23. Վարդանանց պատերազմը պարզեց բոլորովին քաղաքական հորիզոնը. զՀայաստան ապստամբ ու յանցաւոր ըրաւ Պարսից առջև, և անոր վզին բերաւ նստեցուց պարսիկ բռնակալ մարզպանները։ Հայերը նախ խորովու ժամանակ¹⁰, և յետոյ երկրորդ փորձով մը նաև մեծ պատերազմին առթիւ¹¹ զգացին՝ որ Բիւզանդիոնէն որ և է զինուորական օգնութիւն կարելի չէր ակնկալել։ Նա չէր ուզեր իւր բարեկամութիւնը Պարսից հետ աւելանալից թշնամութեան փոխել՝ Հայոց պատանաւ, ինչպէս յայտնի էր վկայեն մեր պատմիչներն ինքնին, և հայ ազգը համակերպեցաւ իւր վիճակին, Հայրապետութիւնն ալ հարկադրեցաւ ճշդիւ իւր զիրքը։ Ինքն իրեն ապրելու էր այնուհետև, և անկախ Յոյներէն, ինչպէս արդէն

1. Փարպ. 235. — 2. Նիդիշ՝ 341-42. — 3. Չամչ. Բ, 466-68. — 4. Օրման. Արք. 384-85. — 5. Tourn. 507. — 6. Օրման. 386. — 7. Խորեն.

Գ, 6. — 8. Նոյն՝ Գ, 6, 449-46. Փարպ. 70-74. — 9. Փարպ. 70. — 10. Խորեն. Գ, 6. — 11. Նիդիշ՝ 184-86. Փարպ. 217-18.

սիրապետող քաղաքական բռնութիւնն ևս կը պահանջէր։ Յոյներն իսկ կ'ըմբռնէին ու կը գնահատէին այս հարկը, որով և լեռեցին։ Ս. Յովսէփայ « յաջորդեցին » Մելիտէ, Մովսէս և Գիւտ¹։ Առաջինը կանխաւ « եպիսկոպոս » էր Մանազ-կերտոյ², և անկարօտ ձեռնադրութեան։ Մովսիսի անունը միայն գիտենք, և ուրիշ ոչինչ։ Գալով Գիւտի, Պերող արքայ զինքն ի Տիգրոն կոչելով, կը յանդիմանէր՝ թէ « մինչև ցայժմ քո իշխանութիւնդ առանց իմ հրամանի կալելալ է, և ծառայ մարդիկ (այս ինքն իւր հայ հպատակներն) են՝ որոց ճեզ զայդպիսի մեծ գործ յուեալ է, և ոչ ինչ յինչն ունիս պատահութիւն »։ Միանգամայն « պահանջէր երկրպագել արգելական, ապա թէ ոչ, կ'ըսէր, « գեպիսկոպոսութիւնդ ի բաց առնում ի քէն, և ի գործոյդ ի բաց հանեմ »։ Պատասխանեց հայրապետը՝ թէ պաշտօնէս կրնաս հանել զիս, բայց « եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն » անշնչելի է, և ոչ ոք կարող է առնուլ ինձմէ³։ Պաշտօնանկ եղաւ, և Հայաստան դառնալէ յառաջ Պարսկաստանի մէջ եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց նոյն կողմերուն համար⁴։ Այսպէս ուրեմն Գիւտ ազգէն ընտրուած ու ձեռնադրուած էր՝ առանց արտաքին միջամտութեանց, ու կը վարէր կաթողիկոսական ամբողջ պաշտօնը, և այս դրութիւնը վերջնական վաւերացումն եղաւ՝ Արքայայ նախ փորձած ու ձախողած, և յետոյ Պապէն կրկնուած հայրապետական ըզձեցեալ անկասկած հայրապետին համար։ Այսու հանդերձ սակայն Գիւտ կը պահէ կրօնական միութիւնն ու մտերմութիւնը Յունաց հետ, որոյ համար ևս մեղադրուեցաւ Պերողէ⁵, և որ ուրիշ փաստ մ'է յոնական ներողամտութեան՝ նոր կացութեան հանդէպ։

Եզրակացնելով, Հայոց հայրապետութիւնը՝ լուսաւորչէն սկսեալ մինչև յետ Ներսիսի մահուան, և ապա մինչև վարդանանց պատերազմը՝ աւելի կամ պակաս չափով ենթարկուել է նախ կեսարիոյ արքեպիսկոպոսին և յետոյ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին գերիշխանութեան։ Հետեաբար կատարեալ առասպել մ'էր ա. Ներսիսի վերագրուած ինքնազլութիւն պատրիարքութեան աւանդութիւնը։

24. Նոյնքան անհիմն է նաև Արքահամ կաթողիկոսի պատրիարքութեան համբաւը։ Վասն զի նախ՝ Թղրոց գիրքը, որ կը բովանդակէ Արքահամու հայրապետութեան շրջանի և պայքարներուն ընդարձակ վաւերագրերը⁶, ոչ մի անկարկուքիւ չունի անոր պատրիարքութեան և միւս ընդդրուան աստիճանաց, որոնք եթէ ստոյգ էին, անոնց ամենէն նախանձաւորը՝ զանոնք հաստատողները պիտի լինէին և յիշէին անվրէպ, Նոյնպէս Սեբէոս⁷ որ է դարուն կը գրէր ու կը յիշատակէ Արքահամու ընտրութիւնը, կ'անգիտանայ անոր նորաստեղծ պատիւը⁸։

Երկրորդ՝ Մարենոցաց հայրը Սողոմոն «գրով» թողր էր և Ալուանից պատմիչը կարդացեր՝ թէ Արքահամու կաթողիկոսութենէն տարիներ յետոյ անոր պատրիարքութեան համբաւը զեռ գոյութիւն չունէր, և Հայերը կ'ընդունէին Յունաց առաւելութիւնը՝ թէ զուրկ էին պատրիարքական և այլ պատիւներէ, ու զլիկիւր կը լռէին⁹։ Երրորդ՝ առանդութիւնն ինքնին կը հերքէ ինք զինքը, այդ պատիւը հակառակարբ ընծայելով մերթ Ներսիսի և մերթ Արքահամու, և հաստատելով՝ թէ չէր բղիւնը որ և է գրաւոր աղբիւրէ, որ եթէ լինէր, առանդութիւնը մէկ ձև միայն պիտի ունենար։ Այլ թ դարու մօտերը ստեղծուած տարտած համբաւ մ'էր լոկ, զոր ոմն այս կողմ կը քաշէր և ոմն այն կողմ։

25. Ոչ միայն պատրիարքութեան պատիւը, այլ կոչումն իսկ զուրկութիւն չունի

1. Փարպ. 338. — 2. Եղե՛նէ, 49. Փարպ. 124. — 3. Փարպ. 346-48. — 4. Նոյն՝ 350-52. — 5.

Նոյն՝ 344-45. — 6. Էջ 151-195. — 7. Սեբ. Գ. 45. — 8. Թագ. 104.

հին հայ մատենագրութեան մէջ մինչև Ժ դար, Մեր դասական գրիչները, որոց օրով տիտղոսներու ճշգումը չկար տակաւին, կարողիկոսն ու քանի մը հոմանշերէ զատ՝ Հայոց հայրապետին տունն նաև արքեպիսկոպոս՝ կամ եպիսկոպոսապետ՝ կամ արքեպիսկոպոսապետ՝ կոչուածները, մատարապիտաց սեպական, որոցմով աւնուանցին կեսարիոյ վիճակաւորն ևս՝ իսկ Ե դարու մէջ այդ տիտղոսներն ալ ընկան, ու մնաց կարողիկոսը՝ (καθολικός = ըրհնաւորական), և ասոր հետ նաև աւելի պարզ՝ կպիսկոպոսը՝ (ἐπίσκοπος = վերադիտող), կամ եպիսկոպոս Այրարատի՝ Արարատ ինքնին՝ անդիտանայ իւր շորթած պատրիարք անունը, և ինք զինքը կը կոչէ լոկ «Հայոց կարողիկոս»։ Եւ իսկ մը նաև «Այրարատայ» թէպէտ և ոչ կամաւ՝ Հայոց կարողիկոսն»։ Այսպէս կաթողիկոսութիւնն իսկ ականջալ ընդունելէ, թող թէ պատրիարքութիւնը, գորանոր թղթակիցը ալ կ'անդիտանան, և իրեն սոսկ կարողիկոս կը գրեն¹⁰։

Պատրիարքութեան աւանդութեան հետ մէջտեղ ելաւ կոչումն ալ. և նախ Յովհաննէս պատմագիրը կարեց զայն ս. Ներսիսի, Շահակայ ու Ներսէս Շինողի վզէն¹¹, մոռնալով սակայն այլոց վրայ։ Նոյնը հաճելի թուեցաւ իւր յաջորդներէն Անանիա մակեդոն, որ ինք զինքն անուանեց «նուաստ պատրիարք», և Օրմանեան առատաձեռնութեամբ մը մինչև ի Լուսաւորիչ հանեց զայն, «պատրիարքն Հայոց սուրբն Գրիգորիոս»¹²։ Վարդան Նոյնը տուաւ շատերուն¹³։ Կիրակոս¹⁴ և Սիւնեաց պատմիչը¹⁵ զանց չըրին զայն։

26. Ընդ հակառակն հայ կղերին ողջամիտ մասը չըլացաւ այդ վիպէն. և իրենց զիրենց պարզապէս կարողիկոս դաւ

աւանցին՝ Ն. Շնորհալիւն¹⁶, Կոստանդին Ա.¹⁷ և ուրիշներ, Եղան նաև անձինք՝ որ ճշդեցին տիեզերական Եկեղեցւոյ պատրիարքաց թիւը, չորս աթոռներ միայն դնելով, ինչպէս Կաղանկայտուացւոյ ըստ ըունակողը¹⁸, Յովհ. Կաթողիկոս¹⁹, Ն. Լամբրոնացին²⁰, Միւրթար Գոշ²¹, Վարդան²² և Օրբելեանը²³, իրարմէ առնելով ու կրկնելով. և էին՝ Աղեքսանդրիոյ, Անտիոքայ, Հոովմայ և Եփեսոսի աթոռները, վերջինս յետոյ փոխադրուած ի Կոստանդնուպոլիս, և Անտիոքին յերուսաղէմ։ Այս էր ժամանակի համոզումը, որոյ մէջ սաւկայն պատմական սխալներ կան. ինչպէս անձիշէր միջնադարեան կարծիքն ալ, որ չորս աւետարանաց գրութեան քաղաքաց հետ կը կապէր պատրիարքութիւնը։ Յովհաննէս ու Վարդան անցեալ ժամանակաւ կը խօսին, «չորք միայն էին», որպէս զի կարենային Հայոցն ալ անոնց վրայ բարդել. Ընդ հակառակն ներկայ ձեռով կը խօսի Վարդանացին, «նստիկ նոքա ընդ տիեզերս՝ ի չորս մայրաքաղաքաց չորս աթոռն»։ Նոյնպէս Գոշը՝ թէ «ունին զաթոռ չորից աւետարանչացն»։ և Օրբելեանը, հակասաբար, թէ «կոյն պատրիարք, որք քաղեալ կան ի վերայ չորից աթոռոց աւետարանչաց»։

27. Գրիչներէդ ոմանք որոշեցին ևս Հայոց կաթողիկոսին դիրքը նուիրապետական դասակարգութեան մէջ. Նախ Աղուանից պատմութիւնը Հայոց դէմ Յովնաց բերանը դրաւ այս սահմանը. «Պատրիարք՝ որ է հայրապետ, և արքեպիսկոպոս՝ որ կոչի եպիսկոպոսապետ և կաթողիկոս»։ Ուստի կաթողիկոսը հաւասար է արքեպիսկոպոսին, և պատրիարքէն աւելի բաճարն, Նոյնը կրկնեց Տարսնի ստաշնորդը. «Երկրորդ դաս աստիճանի

1. Աջ. Թ. 645, 650. — 2. Փաւս. 9, 16, 19, 26, 28. — 3. Նոյն՝ 118, 198. — 4. Նոյն՝ 72. Աջ. Թ. 600. — 5. Կորն.՝ 8, 16. Փարս. 96, 77, 89 ևն. — 6. Կորն.՝ 11, 14, 18. Եղիշէ՝ 50, 77, 131, 322. Խորեն. Գ. էէ. — 7. Աստ.՝ 49. — 8. Գր. բարս.՝ 150, 164, 176. — 9. Անդ.՝ 163. — 10. Անդ.՝ 163, 161, 166, 178, 185. — 11. Եւ. Կթ.՝ 64, 68,

111. — 12. Արտ. 1897, 129, 196. — 13. Վրդ.՝ 47, 48, 51, 60, 70, 76, 88, 91, ևն. — 14. Կեր.՝ 59. — 15. Օրբել. 18, 350 ևն. — 16. Շնորհ. Նոյն.՝ 29, 32, 211, 238 ևն. — 17. Կեր.՝ 168, 167. — 18. Կաղանկ. 216. — 19. Եւ. Կթ.՝ 62. — 20. Լամբ. Պարս. 82. — 21. Գաշ. Գոս. Միւրթ. — 22. Վրդ.՝ 46-47. — 23. Օրբել. 78. — 24. Կաղանկ. 216

եկեղեցւոյ են արքեպիսկոպոսը... ի սոյն աստիճանի են և կաթողիկոսը »։ Աղոնց հակառակ՝ Գորշի սզգասիրութիւնը պատւաբարքի, արքեպիսկոպոսի և մետրապոլիտի յունական աստիճաններէն և չորս խոնարհագոյններէն զատեց կաթողիկոսականը, և քան զպատրիարքականն ալ բարձրացուց, զրելով. « Ուրիշորդ զսա քլիւսուրը եպիսկոպոսաց՝ կարողիկոսը, որը ունին զպատուականագոյն աթոռ »։ և յետոյ, « իննկորդ զսա՝ վերագոյն քան զամենեւեան՝ պապիաւս (Հռովմայ) նմանեալ քերութից »։ Իւր սկզբնագիր օրինակին համեմատ՝ որ կը պահուի ի Ս. Ղազար։ Սակայն ինքն ալ կը հաստատէ դասաւարտութեանց պակասը Հայոց մէջ, « որպէս Աղուանիցն ուսուցանէ պատուութիւն և այլք։ Վասն որոյ հարկաւոր է, կ'ըսէ, այս կարգ յեկեղեցի ի հայրապետաց կարգիւ և անփոյթ արարեալ միշտ՝ պարտաւոր ցուցանին (Հայք) յատեան դատաստանի »։

28. Խնդրոյն վրայ իրաւական տեսակետով ալ թէ նայինք, կրնային Հայերն օր մը յանկարծակի պատրիարքութեան բարձրացնել իրենց աթոռը, ինչպէս միաւորէն կարծեցին միջին դարուն Ուշ,

պակսելով իրենց աղոր համար պահանջուած պայմանները։ Պատուոյ փոփոխութիւնը կամ բարձրացումը՝ տիեզերական ժողովոց յատուկ էր ու Նիրսեսի օրով, երբ Հայք դեռ ի միութեան էին ընդհ. եկեղեցւոյ հետ, ինչպէս տեսանք Նիկիոյ և Կոստանդնուպոլսի ժողովոց ընթացքին մէջ¹։ և նոյն իրաւունքն ի զօրծ զրին Եփեսոսի ու Փաղկեդոնի ժողովներն ալ²։ Ապա թէ ոչ՝ ամէն մետրապոլիտ խելքը փշած պահուն պիտի կարենար ինք զինքը պատրիարք հռչակել, և այն ժամանակ ոչ նուիրապետութիւն և ոչ միութիւն կը մնար եկեղեցւոյ մէջ։ Որով և Հայք, որ մասնակցեցան կամ ընդունեցան տիեզերական ժողովոց հեղինակութիւնն ու սահմանները, չէին կրնար ինքնաստեղծ պատիւներու վրայ խորհիլ. ոչ ալ Արշակունի մը քմահաճօրէն բաժնել փորձելով Հայոց աթոռը կեսարականէն, կարող էր զայն պատրիարքութեան վերածել։ Իսկ ընդհ. եկեղեցիէն զատուելէն յետոյ՝ անկարելի էր Հայոց այդպիսի պատիւ մը բնականապէս իւր հին նշանակութեամբ ձեռք բերել օրինաւորապէս, անհաղորդ լինելով զայն շնորհող իշխանութեան հետ։

(Շարայարեմի)

Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ ԻՆՉ ԶՎԱՐՈՒՑ ԵՐԵՄԵԱՅ ԶԷԼԷՊԻՈՅ

ՅԵՐԱՆԵԼԻՈՅՆ ԿՈՄԻՏԱՍԱՅ ՅԵՂԲՈՐԷ ԻՐԻՄԷ

Մխիթարեան Զեռագրատան մէջ կայ (Թիւ 621 դարան Բ.բ) գիրք մը՝ Երեմիայ Զէլէպիի Վիճաբանութիւն Յունաց, զոր նոյն իսկ Երեմիա իր ձեռքով գրած է և նուիրած է Տիրացու Կիրակոսին։

Զեռագրիս սկիզբը մեր նախկին Հայրերէն մին, որուն անունը մեզ անձանթ է՝ հետեւեալ ծանօթութիւնները նշանակած է.

« Գրէ Երեմիա չէլէպին ի միւռնիս քրոց իւրոց այսպէս. ՌձԵ (1656) աւ

պրիլի ԻԲ, երեքշաբաթի գիշերին, լուսինն ի կարիճն, ծնանի կոմիտասն, և է կոմիտասս այս կրտսեր եղբայր սոյն Երեմիայ չէլէպոյս, որպէս զրէ գինքնէ նոյն կոմիտաս, որ յետոյ եղև երէց, յոտաւ նաւոր յիշատակարանի միւռմ գրոցն եղբոր իւրոյ Երեմիայի, զոր իւրովք ձեռքն գրեալ է, այսպէս գծէ ».

1. Բազմ. 106. — 2. Պատմ. ժող. 196-99, 216.